

Evaluarea

Parteneriatului Strategic România - Republica Moldova (2010-2021)

**Orientări pentru viitorul apropiat:
așteptări și nevoi ale Chișinăului - sprijin contra
reforme dinspre București**

Autori: Victor Chirilă, Bianca Toma, Alexandru Damian

Cuprins

- 1. Despre Parteneriatul Strategic România – Republica Moldova**
- 2. Parteneriatul Strategic în actualul context politic**
3. Rezultatele evaluării Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova
 - Evaluarea generală și a domeniilor prioritare
 - Evaluarea politică
 - Evaluarea instituțională
 - Spre ce ar trebui orientat Parteneriatul Strategic România – Republica Moldova
- 4. Direcții imediate de acțiune în interiorul Parteneriatului**
 - 4.1. Un nou acord bilateral pentru asistența financiară nerambursabilă și planificarea unui fond de dezvoltare
 - 4.2. Accelerarea proiectelor strategice: securitate energetică și infrastructură
 - 4.3. Sprijin în domeniul medical pentru limitarea pandemiei COVID-19
 - 4.4. Investiții și sprijin pentru economia Republicii Moldova
 - 4.5. Combaterea dezinformărilor media de la Chișinău
 - 4.6. Comunicare strategică pe tema reformelor /Extinderea sprijinului pentru reforme în societatea civilă
 - 4.7. Cum poate România susține Republica Moldova la Bruxelles

1. Despre Parteneriatul Strategic România - Republica Moldova

La 27 aprilie 2020, Bucureștiul și Chișinăul au marcat zece ani de la inițierea Parteneriatului Strategic pentru integrarea europeană a Republicii Moldova. Pe parcursul acestui deceniu, România a devenit cel mai important partener economic și un influent aliat politic al Republicii Moldova, s-a dovedit a fi cel mai activ și fidel susținător al Chișinăului în cadrul UE, este unul din cei mai importanți parteneri de dezvoltare ai Republicii Moldova și își propune să devină garantul stabilității și securității sale energetice. Acest trend nu a fost afectat de pandemia COVID -19, dimpotrivă, a fost în continuare consolidat de decizia Guvernului României de a oferi o importantă asistență medicală Republicii Moldova. Aceste realizări au făcut din România un partener strategic indispensabil pentru Republica Moldova în combaterea pandemiei COVID -19, dezvoltarea sa economică și relansarea post-pandemie, securitate energetică și, cel mai important, integrarea europeană.

Cu toate acestea, lipsa unor reforme autentice în direcția avansării agendei europene a Republicii Moldova nu a permis valorificarea deplină a potențialului parteneriatului și a împiedicat trasarea de noi perspective pentru evoluția sa viitoare. Nici Guvernul României, nici cel de la Chișinău nu au marșat suficient pe reforme în ultimii ani în care buna guvernare și statul de drept s-au deteriorat semnificativ în Republica Moldova iar relația acesteia cu Uniunea Europeană a fost afectată. Acest context s-a schimbat semnificativ odată cu victoria forțelor proeuropene și reformiste la Chișinău.

2. Parteneriatul Strategic România – Republica Moldova în actualul context politic

Alegerea Maiei Sandu în calitate de Președintă a Republicii Moldova în 15 noiembrie 2020 și victoria Partidului Acțiune și Solidaritate (PAS) la alegerile parlamentare din 11 iulie 2021 oferă celor două părți șansa de a relansa Parteneriatul strategic România - Republica Moldova. Această dublă victorie creează așteptarea că Republica Moldova va adopta rapid o agendă pro-reformatoare, va da un impuls puternic luptei anticorupție și va reuși să decupleze sistemul corupt de la Chișinău de la resursele statului. Rezistența la reforme este însă extrem de ridicată într-o țară cangrenată de corupție și crimă organizată, iar câștigarea alegerilor a dat doar un prim semnal că puterea nu mai este concentrată în mâinile unui grup redus de oligarhi și că, după foarte mulți ani, Chișinăul își poate asuma cu adevărat mesajul anticorupție.

Republica Moldova are nevoie, mai mult ca oricând, de suportul României, al Uniunii Europene și al Statelor Unite pentru implementarea agendei reformatoare promisă de Maia Sandu. Acest suport trebuie materializat prin finanțări rambursabile și nerambursabile pentru marile proiecte de investiții, decuplarea Republicii Moldova de monopolul rusesc pe importurile de gaze sau electricitate, asistență tehnică pentru reforme și suport pentru combaterea dezinformărilor pro-rusești și anti-reformă de la Chișinău.

Promovarea unei agende reformiste la Chișinău va întâmpina rezistență atât din interiorul sistemului, cât și din afara sa. Moldova are nevoie de o resursă umană extrem de bine pregătită

pentru a putea gestiona o agendă reformatoare, iar această resursă este din ce în ce mai limitată într-o țară afectată masiv de migrație și de corupție sistemică. Acei reformiști dispuși să susțină agenda promovată de Maia Sandu vor fi greu de găsit.

Primele luni de guvernare ale cabinetului condus de Natalia Gavrilița ne arată deja o puternică agendă reformistă. Însă rezistența la reforme este ridicată, în special în sistemul de justiție, aparatul administrativ sau companiile de stat. Actori externi încearcă și ei să pună noul guvern într-o lumină nefavorabilă, iar recenta criză a gazului arată limitele de negociere și comunicare publică ale guvernării.

Bucureștiul a susținut masiv Republica Moldova în ultimii ani prin numeroase programe de asistență financiară și donații, inclusiv în plină pandemie COVID-19. România este, de asemenea, principalul partener comercial al Chișinăului. Agenda și diferite calcule politice ale Bucureștiului au ignorat-o însă pe Maia Sandu și programul său anticorupție până recent, atâta vreme cât la Chișinău domina Partidul Democrat al lui Vladimir Plahotniuc. Ceea ce Maia Sandu a reușit: să pună în plan secund clivajele promovate intens de Federația Rusă și să propună o agendă și un mesaj anticorupție, urmate de un sprijin popular masiv, trebuie sprijinit și de București în strategia sa pentru Moldova.

Așa cum spuneam în urmă cu cinci ani, imediat ce un politician reformator a intrat în lupta politică de la Chișinău - Maia Sandu în alegerile prezidențiale în 2016 - rămâne valabil pentru București: România trebuie să susțină europenizarea și reformarea prin deoligarhizare a Moldovei în timp ce politicienii de la București trebuie să înceteze să mai folosească electoral Chișinăul¹.

După mulți ani de așteptare, contextul politic de la Chișinău este, așadar, favorabil unui avans consistent și rapid pe agenda bilaterală. Doar că, la București, a apărut o criză politică imprevizibilă care a amânat relansarea agendei bilaterale, inclusiv asumarea unor noi direcții concrete de acțiune, conectare la realitățile și provocările curente și viitoare în Parteneriatul Strategic România - Republica Moldova.

Cum va influența coaliția celor două partide majore din România, Partidul Social Democrat și Partidul Național Liberal, parteneriatul și impunerea unor condiționalități pro-reforme contra asistență tehnică la Chișinău este incert. În timp ce Partidul Național Liberal (sau anumite figuri publice din interiorul partidului) s-a profilat ca un susținător important al Partidului Acțiune și Solidaritate, Partidul Social Democrat a menținut și menține în continuare relații apropiate cu partidul (partidele) lui Vladimir Plahotniuc.

Mai mult, o coaliție care nu va promova o agendă reformatoare în România este puțin probabil să avanseze măsuri și direcții reformiste la Chișinău contra asistenței tehnice și financiare. În ultima decadă, discuția privind impunerea unor condiționalități pentru reforme a fost menționată

¹ B.Toma, A.Damian, <https://www.crpe.ro/ce-bucurestiul-de-facut-dupa-alegerile-prezidentiale-din-republica-moldova/>

doar în timpul Guvernului Dacian Cioloș, în 2016, dar și atunci aplicarea ei a fost abandonată. Republica Moldova are însă o perspectivă internă mai bună de a impune reformele necesare.

Despre evaluarea Parteneriatul Strategic România – Republica Moldova

CRPE și APE și-au propus, după 10 ani de Parteneriat Strategic România-Republica Moldova, să vină cu o evaluare, din perspectiva societății civile, a ceea ce a adus această agendă bilaterală pe fiecare din obiectivele ei majore, să arate sincope și cauzele lor, dar și să vină cu propuneri pentru viitor. Este limpede că provocărilor la care Parteneriatul Strategic și-a propus să le răspundă acum 10 ani sunt diferite față de cele de acum și din viitor.

Aniversarea a 10 ani este un bun prilej de a evalua avansul pe obiectivele majore ale Parteneriatului, de a vedea care au fost contextele politice în care acest parteneriat a evoluat, de cine au depins progresele - de lideri, de programele de guvernare - și care sunt domeniile în care lucrurile au trenat sau nu au fost obținute progresele necesare.

Răspunsurile la aceste întrebări le-am căutat împreună cu experți, decidenți și funcționari din zona de politici publice și strategii diplomați, oficiali de rang înalt, care au fost invitați să răspundă unor interviuri structurate, calitative și cantitative. *Această evaluare, realizată de Centrul Român de Politici Europene și Asociația pentru Politică Externă, este sprijinită de programul Black Sea Trust for Regional Cooperation al German Marshall Fund.*

În evaluarea Parteneriatului Strategic România - Republica Moldova, CRPE și APE au avut în vedere întreaga perioadă, începând cu lansarea parteneriatului și până în prezent, 2010 – 2021. Au fost organizate interviuri structurate cu experți, oficiali de rang înalt din ambele state, diplomați cu o experiență semnificativă în proiecte și programe derulate sub umbrela Parteneriatului.

Interviurile au vizat evaluarea generală a Parteneriatului Strategic, evaluarea domeniilor prioritare: (1) integrarea europeană (2) cooperarea politică și instituțională (3) cooperarea economică (4) cooperarea culturală, educațională, mediului, în domeniul tineretului și sportului, evaluarea factorilor politici. Pe fiecare din aceste domenii prioritare au fost enumerate obiective și proiecte concrete ca elemente de background.

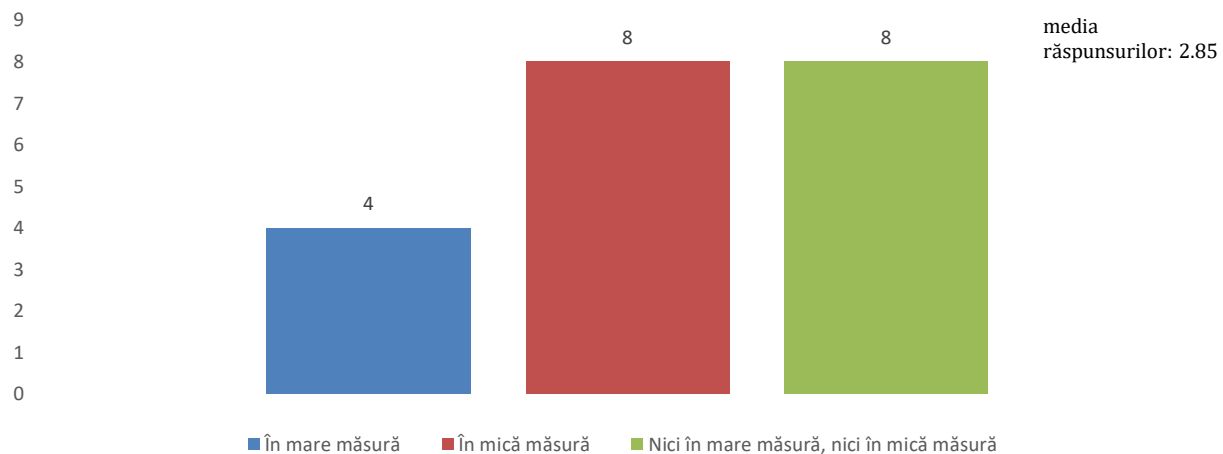
Respondenții au fost invitați să evalueze și contextele politice în care această relație bilaterală a evoluat, să ierarhizeze, în funcție de urgență și importanță, proiecte agreeate și deja avansate din planurile de acțiune ale celor două părți. De asemenea, respondenții au fost întrebați despre modul în care Parteneriatul Strategic ar trebui să fie orientat în viitor, având în vedere noile provocări și dinamica acestora.

3. Rezultatele evaluării Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova

Evaluarea generală

La nivelul experților consultați există percepția că acțiunile, inițiativele, proiectele și cooperarea bilaterală nu și-au atins pe deplin potențialul, așa cum au fost ele promovate ca parte integrantă a Parteneriatului Strategic. Sincopile în realizarea obiectivelor asumate sunt în continuare vizibile, în timp ce multe proiecte bilaterale strategice au întârzieri semnificative, ceea ce explică de ce numai 20% dintre respondenți (4 din 20) au susținut că, în mare măsură, acestea și-au îndeplinit obiectivul, în timp ce 40% (8 din 20) cred că obiectivele au fost atinse în mica măsură. Tot 40% (8 din 20 respondenți) au optat pentru răspunsul: „Nici în mare măsură, nici în mică măsură”. Media răspunsurilor dintr-un maxim de 5 este de 2.8.

În opinia dvs., acțiunile, inițiativele, proiectele și cooperarea bilaterală și-au atins obiectivele propuse în misiunea Parteneriatului Strategic România - Republica Moldova? (scară de la 1 la 5, unde 1=în foarte mică măsură, iar 5=în foarte mare măsură)

Cele mai importante realizări ale Parteneriatului Strategic

Proiecte concrete, strategice și cele foarte necesare la nivelul comunităților locale precum **Gazoductul Iași - Ungheni - Strășeni** care ar conecta Republica Moldova la piața europeană de energie și i-ar asigura independența energetică, **programul de reabilitare a 1.000 de grădinițe sau Proiectul Național Serviciul Mobil de Urgență, Reanimare și Descarcerare (SMURD)** sunt indicate printre cele mai importante realizări ale Parteneriatului Strategic de către majoritatea experților și oficialilor care au răspuns interviurilor din cadrul acestei cercetări.

Foarte apreciate au fost și proiectele de ajutor, care depășesc cadrul inițial al Parteneriatului Strategic, dar care se înscriu în ceea ce reprezintă o relație privilegiată între cele două țări, inclusiv accesul la vaccin în timpul pandemiei COVID-19.

Au mai fost menționate, printre realizările Parteneriatului Strategic, de o parte din respondenții la această cercetare, bursele de studiu în învățământul pre-universitar, universitar și post-universitar oferite cetățenilor moldoveni, donația a 196 de microbuze școlilor din toate raioanele Republicii Moldova, ajutorul pentru reabilitarea infrastructurii școlare și a unor obiective culturale. Nu doar proiecte foarte concrete sunt menționate de respondenții care au participat la cercetarea APE – CRPE, dar și contribuții precum: europenizarea Republicii Moldova sau asistența acordată de București în obținerea unor progrese în negocierile cu Uniunea Europeană.

Răspunsurile destul de variate oferite de respondenți se pot citi și în cheia domeniilor foarte diverse pe care parteneriatul le abordează și a dificultății ca fiecare expert să cunoască toate proiectele agreate pe cele patru paliere de cooperare strategică.

Citate relevante pentru întrebarea: **Care sunt, în opinia dvs., cele mai importante realizări ale Parteneriatului Strategic?**

„Crearea premiselor pentru 1) europenizarea societății moldovenești 2) integrarea pe plan economic, comercial, energetic dintre Chișinău și București, 3) schimbarea spre bine a imaginii României în Republica Moldova (în pofida moștenirii sovietice despre "jandarmii români" și a propagandei antiromânești promovată cu maximă intensitate la Chișinău).”

„Susținerea necondiționată a liberalizării regimului de vize și semnarea Acordurilor de Asociere și de Liber Schimb; susținerea parcursului european al Republicii Moldova, în cazurile în care această opțiune a fost expres manifestată de către autoritățile de la Chișinău.”

„Reparația școlilor, grădinițelor și a obiectivelor culturale.”

Principalele obstacole și curențe ale Parteneriatului Strategic

Voința și direcția dată de factorul politic și, în special, inconsecvența puterii politice de la Chișinău sunt văzute, de majoritatea experților intervievați, ca principalele obstacole în progresul obiectivelor Parteneriatului Strategic România - Republica Moldova. Alte opinii menționează, însă, câteva aspecte valide, relevante care ar trebui luate în considerare în rediscutarea direcțiilor viitoare ale parteneriatului: dominația spațiului informațional al Republicii Moldova de către mass-media rusească, colaborarea slabă, și, deseori, influențată de preferințe politice dintre cele două țări, lipsa unei colaborări pur instituționale și de urmare și implementare a proiectelor asumate, accentul redus pus pe combaterea corupției și susținerea unor instituții

funcționale la Chișinău, dar și progresele limitate ale parteneriatului în implementarea unor proiecte strategice, majore.

Citate relevante:

„Guvernarea hibridă din Republica Moldova, în perioada 2016-2020, afectată de corupție, egoism, servilism față de Rusia.”

„Reticența unor forțe politice aflate la guvernare în Republica Moldova. Utilizarea în scopuri de partid, de grup și oligarhice a instrumentelor parteneriatului în perioada guvernării PDL-PSD, care a discreditat atât parteneriatul strategic, cât și procesul de integrare europeană a Republica Moldova.”

„Instabilitatea politică din Republica Moldova; poziția antiromânească a fostului Președinte Igor Dodon; influența externă (rusă).”

„La Chișinău: perindarea la putere a unor forțe antiromânești, lipsa unei înțelegeri obiective la o bună parte a politicianilor "proeuropeni" a importanței României în procesul de integrare europeană.”

„Parteneriat strategic avem numai formal. În realitate, clasa politică din Republica Moldova are un comportament inconsecvent, pe alocuri neprietenos și agresiv la adresa României.”

Alte opinii nuanțează această colaborare a factorului politic cu critici și la adresa Bucureștiului.

Cel mai mare obstacol în realizarea cooperării bilaterale în spiritul parteneriatului strategic este factorul preferințelor personale. Cel mai recent exemplu este susținerea necondiționată oferită lui Vladimir Plahotniuc și a unei guvernări la Chișinău care nu a avut nicio intenție să reformeze Republica Moldova, se bucura de o încredere publică limitată și doar prin modificarea sistemului electoral, traseism politic și chiar anularea alegerilor locale de la Chișinău (2018) a reușit să se mențină la putere. Mai mult, Bucureștiul a ignorat, pentru o perioadă lungă, noile partide cu agendă anticorupție de la Chișinău, în special Partidul Acțiune și Solidaritate, dar și pe Maia Sandu.

Citate relevante

„Cel mai mare obstacol în realizarea cooperării bilaterale în spiritul Parteneriatului Strategic este factorul preferințelor personale. Legăturile personale a decidenților politici și din serviciile speciale din România cu politicieni și nu doar din Republica Moldova au creat atitudini subiective, cel mai des contraproductive. Cel mai elocvent exemplu fiind susținerea necondiționată oferită lui Vladimir Plahotniuc.”

„Lipsa la București a unei abordări de tip Snagov pentru relația cu Republica Moldova: intensitatea și coerență politică Bucureștiului față de Chișinău e o variabilă care se schimbă în funcție de interesul celor care își asumă actul guvernării.”

„Avem multe lucruri bune care s-au întâmplat în perioada Parteneriatului. Renovarea grădinițelor, obiectivelor culturale, etc. Însă nu mereu banii au fost gestionați de actori politici care să și contribuie la îmbunătățirea imaginii publice între cele două țări. Mulți bani au mers și la clientelele de partid.”

„E nevoie de regândirea politicii de acordare a granturilor, mai ales prin Departamentul Românilor de Pretutindeni. Mai multă transparență și un standard de acordare a granturilor. Momentan e neclar pe ce criterii acest departament acordă finanțări în Moldova și ce succes au aceste finanțări.”

Principalele instituții din cele două țări care au susținut și avansat proiectele, măsurile și obiectivele aferente Parteneriatului Strategic

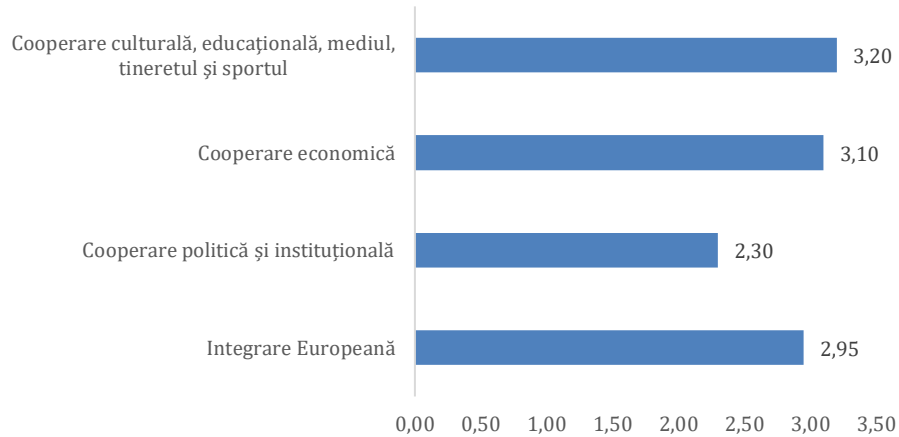
Majoritatea experților intervievați au arătat că instituțiile-cheie în avansarea de proiecte din Parteneriatul Strategic au fost guvernele celor două țări cu Ministerele de Externe văzute ca principalii protagoniști (inclusiv ambasadorii de la București și Chișinău, explicit menționați).

Președinția României și a Republicii Moldova (mandatul Maiei Sandu) și administrațiile locale sunt văzute de asemenea, de un sfert, respectiv, o treime din cei intervievați, ca având un rol important în susținerea inițiativelor și soluțiilor care se regăsesc sub umbrela Parteneriatului. Societatea civilă/organizațiile non-guvernamentale, dar și partidele politice din familiile europene, sunt de asemenea menționate, însă de o mai mică parte din experții și oficialii care au participat la cercetare.

Evaluarea domeniilor prioritare

Experții care au participat la cercetarea CRPE - APE au apreciat că cele mai importante progrese ale parteneriatului au fost înregistrate în domeniul cultural, educație, tineret urmat, la scurtă distanță, de cel dedicat cooperării economice. Cel mai puțin apreciate sunt evoluțiile în direcția cooperării politice și instituționale.

Care sunt domeniile principale ale Parteneriatului Strategic 2010-2020 în care apreciați că s-au făcut cele mai însemnate progrese? Acordați un calificativ între 1 și 5 fiecărui domeniu (5 înseamnă calificativ maxim, 1 - calificativ minim)

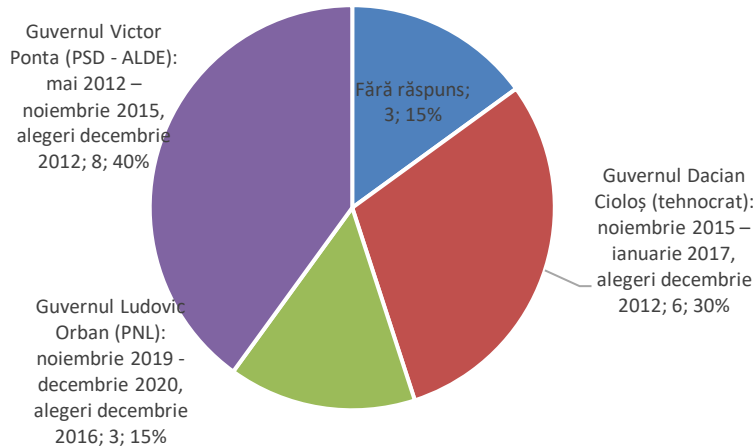

Evaluarea politică

Am vrut să aflăm în perioada cărui guvern de la București există percepția printre respondenți că s-au făcut cele mai multe progrese pe agenda Parteneriatului Strategic. Guvernul Victor Ponta (PSD) - au existat mai multe mandate de premier în perioada mai 2012 - noiembrie 2015 - este apreciat, de aproape jumătate din respondenți, ca fiind perioada politică cea mai prolifică pentru Parteneriatul Strategic urmat, la mică distanță, de mandatul Guvernului tehnocrat condus de Dacian Cioloș. Mandatele lui Victor Ponta ca șef al Executivului de la București au coincis și cu o perioadă de apropiere de UE promovată de puterea politică de la Chișinău.

Cea mai puțin apreciată perioadă a fost guvernarea PSD-ALDE din perioada ianuarie 2016 – noiembrie 2019 cu premierii Sorin Grindeanu, Marius Tudose și Viorica Dăncilă. Nici un respondent nu a indicat această perioadă ca fiind una prolifică pentru cooperarea dintre cele două țări.

În care mandat politic de la București apreciați că îndeplinirea obiectivelor Parteneriatului Strategic România – R. Moldova a fost cea mai prolifică?

Victor Ponta își dorea și să fie un politician bine văzut de cancelariile occidentale astfel că a încercat să promoveze interesele pro-europene ale liderilor politici de la acea vreme de la Chișinău, dar și să se proiecteze ca un aliat influent al Chișinăului la Bruxelles. Influența sa a fost însă limitată de acțiuni de politică internă aspru criticate de Comisia Europeană, generate de o criză politică între președinte și prim-ministru, în 2012, în care mai multe acțiuni legislative în forță, dur criticate de Bruxelles, au subminat echilibrul puterilor în stat.

Mai mult, acțiunile lui Victor Ponta au avut în spate și calcule electorale. Relația privilegiată între Partidul Social Democrat și Partidul Democrat din Moldova l-au și ajutat pe Victor Ponta să obțină majoritatea voturilor în Republica Moldova în turul 1 al alegerilor prezidențiale din 2014, o excepție în diaspora românească care a oferit un vot clar oponentului său politic, Klaus Iohannis.

Suținerea guvernărilor din acea perioadă de la Chișinău a fost una fără echivoc la București, independent de progresul limitat al reformelor. Primul guvern românesc care a încercat să impună o serie de condiționalități Republicii Moldova contra asistență financiară a fost Guvernul Cioloș, care a și publicat o listă dură de condiții impuse Chișinăului pentru a obține un progres al reformelor. Aceasta inițiativă a fost abandonată rapid din cauza rezistenței foarte mari a *establishment-ului* de la București de a impune orice fel de condiții, iar capacitatea de negociere a unui guvern tehnocrat, fără suport în Parlament, era foarte limitată. În final, Bucureștiul a oferit un suport financiar semnificativ Chișinăului, chiar dacă Bruxelles-ul tocmai blocase acordul macrofinanciar și pachetele de asistență în domeniul justiției tocmai din cauza lipsei de progrese în reformarea sistemului de justiție și luptei anticorupție.

Citate relevante:

„Atât Victor Ponta, cât și omologul său, Iurie Leancă, erau în campanie electorală și au mizat pe acțiuni bilaterale care să le asigure o imagine bună și voturile cetățenilor de pe ambele maluri ale Prutului. De aceea și a existat acea implicare publică atunci, între 2014 și 2015: erau alegeri parlamentare în Republica Moldova și prezidențiale în România.”

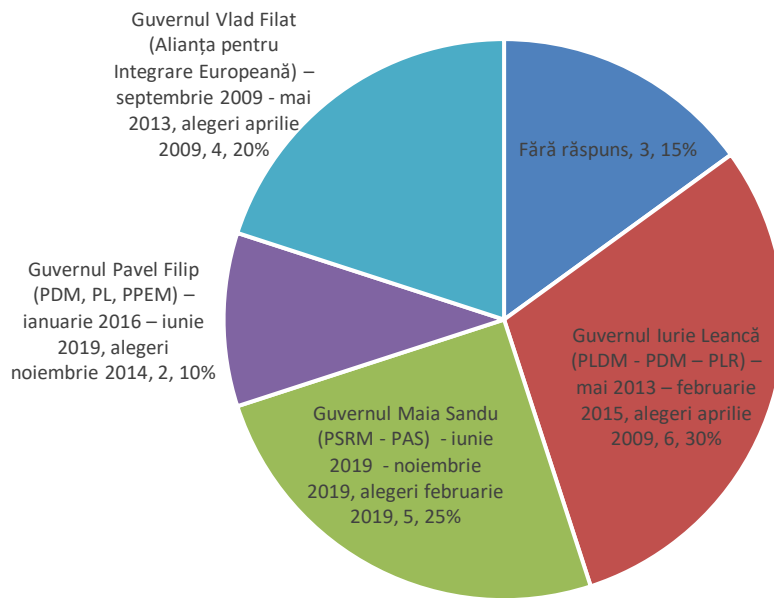
„Un dialog extrem de intens bilateral pe diverse paliere, marcat de inițierea unor proiecte de interconectare energetică, sprijin financiar fără precedent din partea Guvernului României în renovarea de grădinițe, trecerea Prutului de către SMURD, oferirea de autobuze școlare, investiții în edificii culturale și spitale, intrarea în legalitate a TVR Moldova etc, dar și o conlucrare/coordonare acțiuni pe plan regional - vizitele în premieră a celor doi premieri la Kiev și Bruxelles (*n.n. Victor Ponta și Iurie Leancă au fost împreună la Bruxelles în noiembrie 2013*) - acțiuni susținute și de partenerii occidentali, în primul rând de Germania. Astfel, nu doar imaginea pozitivă a României în Republica Moldova a crescut considerabil, dar și rolul Bucureștiului a fost apreciat înalt, într-un șir de capitale occidentale.”

„Vizita la Kiev (*n.n. Iurie Leancă și Victor Ponta au fost la Kiev în octombrie 2014*), în cazul în care astfel de acțiuni ar fi susținute ulterior, ar fi permis relansarea cooperării trilaterale cu multe beneficii pentru stabilitatea regională și, nu în ultimul rând, abordarea mai multor probleme care țin de situația minorității românești din Ucraina (divizată de Kiev în români și moldoveni).”

„Cooperarea PSD - Plahotniuc a mers ca pe roate. Aici a fost o problemă - relația bilaterală a depins de relațiile personale.”

La întrebarea în care mandat politic de la Chișinău activitățile în interiorul Parteneriatului au fost prolifiche, cei mai mulți experți au indicat Guvernul Iurie Leancă (mai 2013 - februarie 2015) urmat, la mică distanță de Guvernul Maia Sandu.

În care mandat politic de la Chișinău apreciați că îndeplinirea obiectivelor Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova a fost cea mai prolifică?

Citate relevante:

„De fapt, pe timpul Guvernelor Vladimir Filat, Iurile Leancă, Maia Sandu și chiar Pavel Filip relațiile cu România, cu alternanțe, se îmbunătățeau, chiar dacă nesatisfăcător totuși.”

„Niciun Guvern al Republicii Moldova nu poate fi apreciat că a îndeplinit obiectivele Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova.”

Factorii privind îndeplinirea obiectivelor Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova

Întrebați pe seama căror factori pun intensificarea activităților în interiorul Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova într-un mandat politic față de altul, majoritatea celor intervievați spun că voința politică și interesul reciproc din partea decidenților din ambele state cuplate cu afinitățile politice la nivel de partid, dar și personal, au jucat un rol important. Mulți experți au semnalat că evoluția Parteneriatului Strategic nu a respectat un cadru instituțional, ci a fost folosit deseori de lideri politici de la București sau Chișinău pentru a câștiga capital electoral, politic sau chiar a depins de interese economice.

Citate relevante:

„Atunci când Parteneriatul Strategic nu servea intereselor oligarhice (n.n. despre eficiența parteneriatului și îndeplinirea obiectivelor sale).”

„Prietenia personală Ponta - Plahotniuc, cred că, a fost catalizatorul de bază. Un al doilea factor a fost conflictul din Ucraina care a stimulat atât autoritățile de la București, cât și cele de la Bruxelles să fie mai deschise în sensul accelerării integrării europene a Republicii Moldova.”

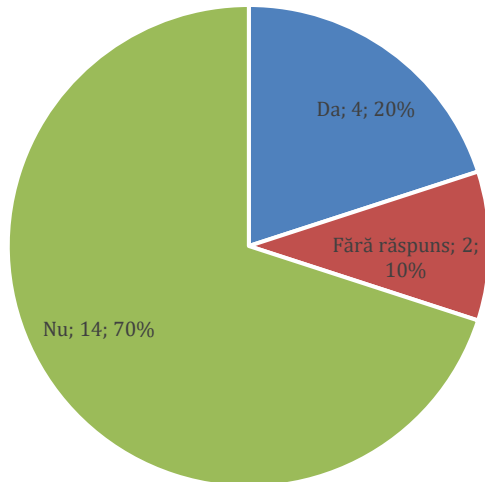
„Toate Guvernele Republicii Moldova au ratat toate șansele de a îndeplini obiectivele Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova, din lipsă de voință politică, din cauza intereselor economice și a presiunilor externe din partea Federației Ruse.”

Evaluarea instituțională a Parteneriatului Strategic

Când ne-am referit la infrastructură instituțională, am avut în vedere acele formate care permit asumarea la nivel politic și tehnic a unor direcții, decizii și proiecte comune în cadrul Parteneriatului. Printre acestea se numără: (i) **Ședințele comune** ale celor două guverne (ultima a fost organizată la București în 2018, următoarea a fost deja convenită și ar urma să aibă loc în cea mai optimistă variantă spre jumătatea lunii decembrie 2021); (ii) **Comitete mixte - Comisia Mixtă pentru Integrare Europeană**, condusă la nivel de Ministere de Externe, are ca obiectiv dialogul legat de integrarea europeană și gestionarea proiectelor de interes comun cu relevanță pentru procesul de integrare europeană a Republicii Moldova; (iii) **Comisia interguvernamentală de colaborare economică moldo-română** (în perioada 2010 -2018 s-a întrunit de șapte ori); (iv) **Comisii mixte și grupuri de lucru la nivelul diverselor ministere de linie și (v) Comisiile parlamentare** care au ca obiectiv intensificarea contactelor la nivel politic.

Experții intervievați de CRPE- APE au arătat, în proporție de peste 70% că actualele formate nu sunt suficiente pentru a răspunde actualelor provocări și nevoii de intensificare a relației.

Este actuala infrastructură instituțională a Parteneriatului Strategic suficient de dezvoltată și eficientă pentru a răspunde provocărilor actuale?

Citate relevante:

„Actuala infrastructură instituțională a Parteneriatului Strategic ar fi suficientă dacă Republica Moldova ar fi un stat cu adevărat independent, fără trupe rusești pe propriu teritoriu, și cu o clasă politică și lideri politici imuni la propaganda rusească antiromânească, anti-UE, anti-NATO; când Președintele, Prim-ministrul, Ministrul Afacerilor Externe transmit, în interior și exterior, aceleași mesaje. În condițiile specifice din Republica Moldova parcă ar fi trebuit în ultimii ani să avem și ședințe comune ale parlamentelor ambelor țări (vezi cazul statelor baltice), în special în anul Centenarului Unirii, inițiative și activități comune a reprezentanțelor ambelor state la ONU, CE, a ambasadelor lor.”

„Departamentul Guvernului României pentru Relații cu Republica Moldova folosește metode ineficiente sau chiar contrare intereselor Parteneriatului, iar Republica Moldova nu are un departament specializat în acest sens.”

„Este necesară dezvoltarea RoAid-ului.”

„O colaborare mult mai adâncă și instituționalizată în domeniul securității ar trebui să ocupe un loc de frunte în acest format.”

Spre ce ar trebui orientat Parteneriatul Strategic România - Republica Moldova în viitor – noile provocări

Cele mai importante provocări la care Parteneriatul Strategic ar trebui să răspundă în viitor sunt: **cooperarea economică** – în special refacerea post-COVID-19, dezvoltarea marilor proiecte de infrastructură (în sectorul rutier, feroviar) și proiectele din sectorul energetic și **securitatea**, au indicat, pentru fiecare domeniu, jumătate din respondenți. Marile proiecte strategice trebuie asumate cu un plan clar de acțiuni și indicatori de monitorizare pentru a putea fi urmărite și evaluate indiferent de ceea ce se întâmplă din punct de vedere politic în cele două țări.

În domeniul securității așteptările sunt multiple: de la o abordare mai activă și aplicată a problemei transnistrene până la combaterea dezinformărilor dinspre Kremlin sau cooperarea militară. Opinii minoritare, dar relevante au indicat faptul că Parteneriatul Strategic are nevoie de consolidarea funcționalității instituționale și, la fel de important, de o înțelegere mai largă la nivelul populației și, prin urmare, de o comunicare mai aplicată legată de inițiativele sale.

Iată câteva din ideile experților care au răspuns cercetării noastre:

Citate relevante

„Obiectivul prioritar al Parteneriatului Strategic ar trebui să fie sporirea rezilienței Republicii Moldova în fața tentativelor de subordonare și influențare din partea Kremlinului. De la acest deziderat ar trebui să plece și cooperarea economică - interconectare energetică, stimularea schimburilor comerciale, infrastructură de transport transfrontalieră, în domeniul securității informaționale - investiții în mass-media și contracararea prezenței ruse în presa din Republica Moldova, în domeniul securității <<clasice>> - schimburi de informații, pregătirea de cadre, lărgirea formatelor de acțiuni comune.”

„Apărarea și Securitatea Republicii Moldova (pericolul ce vine din partea Federației Ruse revanșarde și a Transnistriei; propagandei ruse; influenței cvasitotale a mass-media rusești în societate; combaterea fake news-urilor de sorginte rusească). Dinamizarea relațiilor și cooperării Republicii Moldova cu România și Uniunea Europeană, obținerea statutului de țară candidată la integrarea în Uniunea Europeană.”

„Securitatea din vecinătatea estică. România trebuie să joace un rol activ și eficient în problema transnistreană. Implicare strategică și inteligentă în abordarea, discutarea și rezolvarea anumitor probleme legate de aspectele comerciale cu regiunea transnistreană, dar și cele ce țin de drepturile omului sau corupția pe care o generează această regiune pentru Chișinău, Kiev, dar și anumiți actori din România ori UE.”

„E nevoie de proiecte majore care să se miște mai repede. Nu doar interconectarea pe gaz, ci și electric și infrastructură rutieră. România trebuie să susțină finanțarea unei autostrăzi până la Chișinău ca obiectiv major.”

„Transmiterea mesajului Parteneriatului către toată populația Republicii Moldova, permanent, sistematic, inteligent, nediscriminatoriu, și neantagonizând categoriile de populație din societatea moldovenească.”

Noi domenii ce ar trebui adăugate celor deja existente

Mai mult de jumătate din experții care au răspuns la această întrebare au indicat faptul că securitatea ar trebui să devină una din prioritățile Parteneriatului Strategic, fiind menționate direcții concrete de acțiune: telecomunicațiile, infrastructura critică, inclusiv partea de securitate cibernetică și transfer de *know-how* în acest sens către Republica Moldova. România trebuie să-și asume un rol mult mai important în a sprijini domeniul securității cibernetice, atât din punct de vedere al protejării sistemelor critice, cât și din perspectiva combaterii manipulărilor și știrilor false care invadează Republica Moldova dinspre Federația Rusă.

O altă abordare menționată se referă la intensificarea comunicării în interior, dar și în afară, despre activitățile parteneriatului, mult prea puțin vizibil. Suportul României pentru Republica Moldova a fost unul semnificativ, însă pentru publicul larg de pe ambele maluri (dar cu precădere la Chișinău), este neclar în ce a constat el. Lipsa unui departament, a unei coordonări la centrul Guvernului de la București face ca dimensiunea – generoasă și consistentă – a ajutorului românesc pentru Republica Moldova să fie puțin sau doar parțial cunoscută și recunoscută oferind altor actori, precum Federația Rusă, să promoveze intens narațiunea minimalizării rolului de suport al României.

Citate relevante:

„Completarea Domeniului 2 al Cooperării politice și instituționale cu următorul obiectiv: Organizarea o dată la doi ani și cu ocazia unor evenimente istorice remarcabile de ședințe comune a parlamentelor ambelor țări.”

„Digitalizarea activităților din cadrul proiectelor Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova (pe domenii) cu reflectarea acestora pe un website în limbile română, engleză și rusă pentru a face mai cunoscute realizările și eforturile depuse de ambele părți; pentru combaterea propagandei rusești; pentru documentare și informare a instituțiilor relevante europene, internaționale și a mediului academic internațional.”

„Media. Este important ca eforturile României să nu fie minimalizate. E necesară o informare corectă și eficientă. Comunicarea este importantă.”

Prima și cea mai importantă provocare a Republicii Moldova în domeniul securității este legată de consolidarea viziunii strategice privind securitatea națională a țării, asigurată de o sinergie a principalelor instituții de stat: Președinție - Parlament – Guvern, mai cu seamă că riscurile de izbucnire a unui conflict în regiune sunt prezente, în timp ce prezența trupelor ruse și separatiste în regiunea transnistreană reprezintă o amenințare.

„Este necesară o evaluare cuprinzătoare a situației actuale în domeniul de securitate și apărare, a resurselor umane și financiare disponibile, a cadrului legal, posibilităților de cooperare și parteneriate cu România, UE, SUA, alți parteneri strategici (Germania, Franța de ex.).”

„La nivel național/intern este necesară: reformarea Consiliului Suprem de Securitate prin crearea unui grup de lucru special; modificarea/elaborarea principalelor documente strategice de securitate, apărare, informare/reziliență, conform realităților și provocărilor actuale (amenințările hibride, securitate cibernetică etc), preluarea bunelor practici și expertiza României.”

Așadar, Republica Moldova va avea nevoie, în perioada mandatului Maiei Sandu și a Guvernului Gavrilița, să stabilească nivelul de ambiție pe care și-l poate asuma în domeniul securității, să adapteze și să consolideze viziunea sa și să acționeze pentru măsuri atât în direcția securității din punct de vedere al capacității de apărare teritorială (unde persistă limitări legate de resurse – de la tehnică militară învechită până la nevoia de a participa la misiuni comune a efectivelor militare, inclusiv la operațiunile internaționale de menținere a păcii, conectarea Republicii Moldova la proiectele și programele UE în domeniul securității și apărării, ex. PESCO), cât și din perspectiva amenințărilor non-militare.

Una din cele mai mari provocări va fi combaterea corupției ca amenințare la adresa securității naționale și presupune o serie de reforme instituționale și măsuri concrete printre care anunțata intenție de a acorda competențe sporite SIS în zona de combatere a acestui flagel. Recenta experiență a României în această direcție poate fi de ajutor decidenților politici pentru a nu repeta decizii care au fost contestate și s-au întors, cu concursul factorului politic, împotriva luptei anticorupție.

În ciuda urgenței și a necesității de a combate corupția endemică, ea este complicată și agravată în Republica Moldova de mulți factori: influența și infiltrarea oligarhiei rusești, un sistem de justiție complet nereformat și rezistent la reforme, interesele și capacitatea oligarhilor locali de a influența sistemul de justiție și membrii acestuia. Una din marile dileme rămâne cea legată de limitele implicării serviciilor secrete în sprijinirea luptei anticorupție.

În cazul României, au fost declarate neconstituționale prevederi ale legii penale care permiteau serviciilor secrete ca, pe mandate de siguranță națională, să poată susține organele de urmărire penală cu suport și tehnică operativă fără un rol în urmărire în sensul legii penale. Aceste prevederi au fost contestate de avocați care au reclamat lipsa garanțiilor procesual-penale din perspectiva standardelor stabilite prin Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Astfel, nu doar că SRI (Serviciul Român de Informații) a fost înlăturat din a sprijini tehnic organele de urmărire penală, dar statutul probelor (în multe situații înregistrări cheie - stenograme, filaje) a trebuit revăzut. Multe din probele obținute astfel în cazuri de corupție la nivel înalt nu au mai putut fi folosite și au dus la achitarea inculpaților.

Un mandat limitat, definit și tehnic al serviciilor secrete, cu o componentă de transfer de *know-how* și dublat de consolidarea capacităților tehnice, operative a procuraturii sau a unor

detașamente sau direcții operative, dar în subordinea Ministerului Public, cu control independent, este de dorit altor formule.

Cele mai importante proiecte dintre cele două țări

Respondenții au fost invitați să indice cele mai importante și urgente proiecte din cel mai recent plan de acțiune la data interviului (martie – august 2021). Participanții la cercetarea CRPE-APE au fost invitați să selecteze zece proiecte pe care le consideră de maximă necesitate pe termen scurt și în legătură cu care cele două părți ar trebuie să prezinte rezultate vizibile în următoarea perioadă. Selecția a fost făcută pe baza planului de acțiune agreat la nivel de miniștri de externe ai celor două state, în anul 2019.

Vă rugăm să evaluați următoarele proiecte de la 1 la 5, unde 1 înseamnă prioritate mică și 5 prioritate maximă pe termen scurt, în legătură cu care cele două părți ar trebuie să prezinte rezultate vizibile în următoarea perioadă:	Media puncta jelor
Interconectarea energetică: Gazoductul Iași - Ungheni; Interconectarea liniilor electrice (interconectarea asincronă Isaccea - Vulcănești)	4.75
Cooperarea regională și teritorială: Implementarea proiectelor de cooperare teritorială în baza Programului Operațional Comun România – Republica Moldova 2014 - 2020, cu o atenție prioritară pe proiecte mari de infrastructură SMURD 2;	4.25
Comunicații Roaming (grup de lucru comun în scopul identificării de soluții concrete care să facă posibilă reducerea tarifelor de roaming);	4.15
Acordul între Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova privind implementarea programului de asistență tehnică și financiară în baza unui ajutor financiar nerambursabil în valoare de 100 milioane de euro acordat de România Republicii Moldova (adoptarea celui de-al șaselea Protocol adițional);	4.05
Infrastructura de transport: Consolidarea podului rutier Galați – Giurgiulești; Reabilitarea podului feroviar Galați – Giurgiulești; Proiectul de construcție a podului rutier Ungheni – Ungheni;	4.05
Agricultură și protecția mediului: Punerea în aplicare a celui de-al treilea Protocol Adițional la Acordul de 100 milioane de euro, având în vedere disponibilitatea României de a finanța investiții prioritare în următoarele domenii: eliminarea surselor de poluare directă a apelor subterane; măsuri de adaptare la schimbările climatice pentru bazinul râului Bâc; restabilirea și menținerea ecosistemelor lacustre din lunca Prutului de Jos (Iacurile Manta, Beleu); reducerea emisiilor de gaze cu efect de seră (GES) prin îmbunătățirea managementului deșeurilor periculoase în Republica Moldova;	4.05
Cooperarea în domeniul afacerilor interne: Consolidarea sprijinului oferit în cadrul proiectului „Transfer de <i>know – how</i> România – Republica Moldova în domeniul securității cibernetice, a protecției infrastructurilor critice, a gestionării situațiilor de criză și a luptei împotriva criminalității grave, inclusiv a terorismului”;	4.00
Cooperarea în domeniul afacerilor interne: Fluidizarea traficului din punctele de trecere a frontierelor, inclusiv prin promovarea în Republica Moldova a aplicației on-line a IGPF român: https://www.politiadefrontiera.ro/ro/traficonline/	3.90

Agricultură și protecția mediului: Realizarea proiectului subtraversării râului Prut cu o aducțiune de apă (proiectul de Acord între Guvernul României și Guvernul Republicii Moldova privind reglementarea construirii unor apeducte a fost deja transmis părții RM);	3.90
Asistența oficială pentru dezvoltare: Continuarea sprijinului pentru dezvoltarea sistemului unic de urgență 112;	3.80
Sprijin financiar rambursabil: Asistență financiară rambursabilă Guvernului Republicii Moldova în sumă de 150 milioane euro pentru perioada 2019 – 2022, cu o eventuală posibilitate de alocare a primei tranșe în sumă de 40 milioane euro la mijlocul lunii august 2019;	3.75
Agricultură și protecția mediului: Republica Moldova a manifestat interes pentru sprijinul ce poate fi furnizat de România în următoarele domenii: elaborarea Codului Silvic; dezvoltarea <i>software</i> -ului de urmărire a trasabilității lemnului; funcționarea Agenției de Mediu (nou creată); gestionarea <i>software</i> -ului privind Fondul Global de Mediu (GEF);	3.70
Cooperarea regională și teritorială: Reabilitarea și modernizarea birourilor vamale de frontieră de la granița România – Republica Moldova (Albița – Leușeni; Sculeni – Sculeni; Giurgiulești – Giurgiulești);	3.60
Cooperarea pe linia Ministerelor Afacerilor Externe: Realizarea unui spațiu comunicațional comun, pornind de la limbă și valorile comune, solicitând asistența necesară pentru preluarea TVR Moldova pe întreg teritoriul RM;	3.60
Cooperarea pe linia Ministerelor Afacerilor Externe: Consultări aprofundate pe problematica transnistreană, inclusiv din perspectiva îmbunătățirii situației școlilor cu predare în limba română din regiunea transnistreană;	3.55
Asistența oficială pentru dezvoltare: Continuarea altor proiecte din domeniul sănătății, precum faza a II-a a implementării fișei unice a pacientului la Instituția Medico - Sanitară Publică Institutul Mamei și Copilului din Chișinău, continuarea proiectului privind implementarea unui sistem de management anti-mită, conform standardului ISO 37001, la nivelul sistemului sanitar (minister și unități spitalicești);	3.50
Asistența oficială pentru dezvoltare: Dotarea cu echipament medical a spitalului raional din Comrat;	3.30
Cooperare pe linia Ministerelor Afacerilor Externe: Schimb de experiență în domeniul dreptului internațional public, sancțiuni internaționale, politici de securitate;	3.25
Cooperarea pe linia Ministerelor Afacerilor Externe: Securizarea serverului Ministerului Afacerilor Externe și Integrării Europene, prin achiziția a 100 computere cu softuri licențiate (200.000 euro), eventual prin intermediul fondurilor de asistență pentru dezvoltare gestionate de RoAid.	3.05

Domeniile parteneriatului unde România ar putea contribui mai mult

Economia este primul domeniu în care peste jumătate din experții și oficialii care au răspuns evaluării CRPE - APE consideră că România trebuie să contribuie mai mult, fie că este vorba despre cooperarea economică la nivel public sau privat, dezvoltarea IMM-urilor, investiții de capital în întreprinderi din Republica Moldova cu ieșire pe piața UE până la agricultură, sectorul energetic, infrastructura IT și de comunicații, infrastructura industrială (dezvoltare, crearea hub-urilor, logistică).

O altă direcție în care este nevoie de o implicare mai mare dinspre București este **securitatea**: de la spațiul informațional până la infrastructură critică și consolidarea capabilităților militare.

Mass-media este un alt domeniu relevant în care o parte din experții și oficialii intervievați apreciază că România ar putea contribui mai mult: comunicarea structurată a obiectivelor Parteneriatului și realizărilor acestuia și lupta cu propaganda rusească și informațiile false.

Citate relevante:

„N-ar strica un Fond de Investiții în Republica Moldova, sub egida Guvernului român, o bancă mixtă și un pachet de stimulente pentru ca absolvenții moldoveni de studii superioare urmate în România să revină acasă. De asemenea, o discuție bilaterală privind coordonarea în gestiunea relației cu comunitățile româno-moldovene din Europa occidentală”.

“1. Domeniul economic - extinderea investițiilor directe în economia Republicii Moldova; asistență și consultanță la nivel ministerial în vederea dinamizării și extinderii colaborării în diverse domenii a Republicii Moldova cu partenerii comerciali din UE / Occident;

2. Domeniul politicii externe (consultanță, analiza riscurilor, lupta cu propaganda rusă și fake-news; inițiative comune la ONU, UE, CE, alte organizații internaționale);

3. Relațiile cu Rusia (consultanță, coordonare, inițiative și strategii comune; analize comune ale riscurilor de securitate etc);

4. Conflictul transnistrean (consultanță cu prezența permanentă a unor experți la Chișinău; early-warning; pregătire analize și note pentru instituții internaționale pe această tematică)”.

„Comunicarea permanentă (transmiterea mesajului Parteneriatului către toată populația Republicii Moldova, permanent, sistematic, inteligent, nediscriminatoriu și neantagonizând categoriile de populație din societatea moldovenească.”

„Crearea spațiului mediatic comun, care necesită voință politică, finanțe și înțelegerea mai bună a situației din Republica Moldova.”

4. Direcții imediate de acțiune în interiorul parteneriatului

O serie de măsuri imediate așteaptă să fie discutate și puse în aplicare între România și Republica Moldova. Rezultatul alegerilor din vară de la Chișinău și o majoritate stabilă pentru un guvern cu program reformist erau momentul perfect pentru un nou acord financiar cu Bucureștiul, calibrarea ajutorului românesc în completarea Planului Economic de Redresare de 600 de milioane de euro oferit de Bruxelles Republicii Moldova și avansarea pe proiectele majore.

Criza politică de la București din această toamnă (2021), din cauza căreia nu a existat un guvern cu puteri depline, a ratat o fereastră de oportunitate imediată și a amânat orice acord legat de priorități importante pentru Chișinău. Dialogul politic dintre noile forțe politice - coaliția PNL-PSD-UDMR și PAS - trebuie intensificat. O nouă foaie de parcurs a fost semnată abia în noiembrie 2021 și stabilește principalele domenii de cooperare dintre cele două state.

Printre prioritățile pe care Bucureștiul și Chișinăul trebuie să avanseze se numără: un nou acord bilateral pentru asistența financiară nerambursabilă în locul Acordului de 100 de milioane de Euro, continuarea sprijinului pentru sistemul sanitar din Republica Moldova în pandemia COVID-19, avans pe proiectele de infrastructură și securitate energetică și măsuri concrete pentru intensificarea colaborării economice.

Un nou acord bilateral pentru asistența financiară nerambursabilă și planificarea unui fond de dezvoltare

Acordul între Guvernul României și cel al Republicii Moldova privind programul de asistență tehnică și financiară în baza unui ajutor financiar nerambursabil în valoare de 100 milioane de euro semnat în aprilie 2010 nu mai este valabil din martie anul acesta. El a fost gândit ca să susțină financiar proiecte strategice și prioritare pentru comunitățile locale din Republica Moldova. Finanțarea a asigurat reabilitarea și modernizarea a peste 1.000 de grădinițe și instituții școlare din Republica Moldova și a contribuit la gazoductul Iași - Chișinău, proiect strategic de interconectare energetică.

Recenta foaie de parcurs include un nou acord bilateral pentru asistență financiară, însă el trebuie să devină un program de asistență bazat pe progrese din agenda de reforme, cu indicatori asumați pentru Guvernarea de la Chișinău și o transparență ridicată. România trebuie să se asigure că asistența bilaterală va fi cuplată cu reforme.

Un Fond de dezvoltare pentru Republica Moldova

Disponibilitatea Guvernului de la București de a acorda asistență financiară rambursabilă, în valoare de 150 de milioane de euro, pentru Chișinău nu a fost nici ea pe deplin valorificată. Crearea unui Fond de dezvoltare pentru Republica Moldova configurat de București ar avea și rolul de a sprijini, complementar sau in extenso, reforme pe care Chișinăul și le va asuma prin Planul de Redresare Economică sprijinit de UE, în valoare de 600 de milioane de euro, pentru următorii 3 ani, constând în asistență macrofinanciară, investiții și subvenții pentru redresarea post-COVID-19. Experți apropiați forțelor reformiste de la Chișinău au declarat, pentru CRPE și APE, că fondurile din asistența rambursabilă ar trebui valorificate în proiecte de importanță strategică pentru Republica Moldova și nu doar ca suport bugetar.

Accelerarea proiectelor strategice: securitate energetică și infrastructură

Un obiectiv strategic România- Republica Moldova, stabilit în 2015 între guvernele din cele două țări², este interconectarea sistemelor de transport de gaze naturale și de energie electrică. În iulie 2020, a fost finalizată construcția, în două etape, a gazoductului Iași – Ungheni – Chișinău cu o lungime de 120 de km. Acest proiect a crescut gradul de interconectare și, teoretic, a diversificat sursele alternative de energie, extrem de importante pentru Republica Moldova.

În septembrie 2021, Transgaz a finalizat, inclusiv, lucrările necesare de dezvoltare din nord-estul României. Astfel, au fost finalizate lucrările gazoductului Onești – Gherăești - Lețcani, plus cele două stații de comprimare aferente acestuia, investiții de 173 milioane de euro³. Conducta poate transporta până la 6,5 milioane de metri cubi de gaz pe zi, cantitate care poate acoperi nevoile de consum ale Moldovei, cu excepția regiunii transnistrene. Capacitatea integrală a gazoductului Iași – Ungheni - Chișinău este de 1,5 mlrd. metri cubi pe an, consumul Republicii Moldova fiind de aproximativ 2,8 mlrd. de metri cubi de gaz pe an, dintre care doar 1,1 mlrd. reprezintă consumul pentru malul drept al râului Nistru.

Pe 13 octombrie 2021, Comisia Națională pentru Situații Excepționale de la Chișinău a decretat stare de alertă în sectorul de gaze naturale din Republica Moldova. Situația a fost determinată de reducerea cu o treime a furnizării de gaze naturale de către Gazprom, care a solicitat Chișinăului negocierea unui nou acord/preț pentru livrarea gazelor naturale. În acest context critic, conducta Iași – Ungheni – Chișinău a fost operaționalizată de partea română pentru a menține presiunea necesară în rețeaua internă de livrare a gazelor naturale a Republicii Moldova, asigurând, astfel, stabilitatea sa energetică.

Valorificarea deplină a gazoductului Iași – Ungheni – Chișinău depinde însă de satisfacerea a două condiții esențiale: 1) identificarea/disponibilitatea volumului necesar de gaze naturale

² 26 august 2015, Guvernul României, Înțelegerea dintre România și Republica Moldova privind interconectarea rețelelor de gaze naturale și energie electrică, aprobată de Guvern, disponibil la <https://gov.ro/ro/guvernul/sedinte-guvern/intelegerea-dintre-romania-i-republica-moldova-privind-interconectarea-retelelor-de-gaze-naturale-i-energie-electrica-aprobata-de-guvern>

³ 25 octombrie 2021, portalul stiri.md, Transgaz: România poate asigura R. Moldova cu gaze prin gazoductul Iași-Chișinău <https://stiri.md/article/social/transgaz-romania-poate-asigura-r-moldova-cu-gaze-prin-gazoductul-iasi-chisinau>

pentru a fi exportate în Republica Moldova; și 2) implementarea Pachetului Energetic III al UE, care presupune separarea activităților de transport de cele de producere și furnizare, asigurând astfel acces la serviciile de transport pentru orice companie care intenționează să intre pe piața internă de energie electrică sau gaze cu activități de producere sau furnizare.

De asemenea, prin Foia de Parcurs semnată la București la 23 noiembrie 2021, Republica Moldova s-a angajat: să revizuiască Legea gazelor naturale (108 din 27.05.2016) pentru a permite introducerea unui sistem de tarifare armonizat, în concordanță cu bunele practici și legislația europeană, aplicabil operatorilor de transport și sistem adiacenți din Republica Moldova; să revizuiască legislația vamală pentru introducerea și legiferarea noțiunii de cont de echilibrare operațională și transport virtual de gaze naturale în sens invers (*backhaul*); să modifice legislația privind verificarea periodică a contoarelor de gaze pentru a fi armonizată cu legislația Uniunii Europene (HG nr. 1042/2016); să modifice Legea nr.105/2017 pentru alinierea normativelor tehnice specifice celor din România, precum și alte legi.

Interconectarea electrică

În prezent, Republica Moldova este dependentă de energia electrică rusească. Termocentrala de la Cuciurgan (2500 MW) se află în regiunea transnistreană și este în proprietatea concernului rusesc RAO EAS. Capacitățile proprii sunt minime. Termoelectrica Chișinău (304 MW) acoperă doar 15% din consum, împreună cu CET Nord din Bălți (37,7 MW). Puterea totală a producătorilor locali este de 427 MW, pentru un consum cu maxim de 1000 MW.

Legătura cu Sistemul Energetic Național din România este asigurată prin patru linii de 110 KV și una pe linia de 400 KV (Isaccea – Vulcănești). Însă acestea nu funcționează, deoarece parametrii tehnici sunt diferiți. La 7 octombrie 2021, termocentrala de la Cuciurgan a informat despre intenția de a reduce sau chiar sista livrările de energie electrică până la soluționarea problemelor aprovizionării cu gaze a Republicii Moldova și încheierea unui acord între Gazprom și MoldovaGaz. Acest șantaj a avut ca efect acutizarea recentei crize energetice prin care a trecut Republica Moldova.

Având în vedere acest context, construcția liniei electrice asincrone de înaltă tensiune Isaccea-Vulcănești - Chișinău reprezintă un proiect strategic, de securitate națională, pentru Republica Moldova. Interconectarea asincronă a rețelelor de energie electrică cu România va oferi Republicii Moldova un nivel sporit de securitate energetică prin diversificarea surselor de aprovizionare cu energie electrică. Proiectul prevede construcția unei linii aeriene de transport a energiei electrice (LEA) de 400 kV și cu o lungime de aproximativ 158 km pe direcția Vulcănești–Chișinău⁴. Aceasta va traversa teritoriul a 35 de localități din 9 regiuni ale țării, inclusiv UTA

⁴ Pentru realizarea acestui proiect, la 26 septembrie 2019, la Chișinău, au fost semnate 3 documente, inclusiv: contractul de grant (40 milioane euro) din partea UE pentru construcția stației Back-to-Back Vulcănești, contractul de împrumut (în valoare de 61 milioane euro) de la BERD pentru construcția liniei Vulcănești – Chișinău, precum și Programul de cooperare și asistență dintre Agenția Națională pentru Reglementare în Energetică a RM și Autoritatea Națională pentru Reglementare în domeniul Energiei a României. Alte două contracte de împrumut cu BEI și BERD (a câte 80 mil. euro fiecare) au fost semnate și ratificate în 2018.

Găgăuzia și municipiul Chișinău. Totodată, vor fi modernizate și extinse stațiile electrice SE Chișinău 330 kV și SE Vulcănești 400 kV.

În urma licitației LEA 400 kV Isaccea - Vulcănești-Chișinău, care s-a finalizat în 2021, compania indiană KEC International a fost desemnată câștigătoare a licitației internaționale pentru realizarea interconectării sistemelor energetice România – Republica Moldova, contractul fiind semnat la 12 noiembrie 2021⁵. Printre cei cinci ofertanți care au fost descalificați pe motiv de neeligibilitate se număra și asocieria română JV (joint-venture) Electrica-Electromontaj, pe motiv că ar fi avut o problemă cu garanția financiară. Darea în exploatare a LEA 400 kV Isaccea-Vulcănești-Chișinău depinde de asemenea de realizarea unor lucrări pe partea română, respectiv modernizarea echipamentelor de protecție din stația electrică Isaccea și montarea fibrei optice pe linia electrică Isaccea – Vulcănești, corelate cu acțiunea similară a Î.S. Moldelectrica.

Infrastructura de transport

Îmbunătățirea conectivității dintre Republica Moldova și UE prin România este una din prioritățile majore ale Guvernului de la Chișinău. Prin urmare, se impune realizarea, cât de curând posibil, a proiectelor privind consolidarea podului rutier Galați – Giurgiulești, reabilitarea podului feroviar Galați – Giurgiulești, construcția podurilor rutiere de la Leova și a celui de la Ungheni – Ungheni care, ulterior, va conecta Republica Moldova la Autostrada Unirii. Ministerul al Transporturilor din România a avansat în iulie 2021 începerea lucrărilor de reabilitare a podului de peste Prut de la Galați - Giurgiulești, urmate de cele de la Sculeni, Oancea și Albița. Este nevoie de monitorizarea continuă a proiectelor de îmbunătățire a conectivității între cele două țări pentru a nu permite întârzieri majore ale acestor obiective.

România trebuie să accelereze proiectele de infrastructură care vor ajuta inclusiv Republica Moldova. Cele mai importante obiective de investiții rutieră rămân Autostrada A8, care va conecta Ungheni-Iași-Târgul-Mureș, și Autostrada A7 Ploiești-Siret, dar acest tronson de autostradă nu ajunge însă la granița cu Republica Moldova și este nevoie de conexiuni suplimentare, mai ales drumul expres Tișița - Albița care ar conecta A7 de frontiera România - Republica Moldova. Într-un orizont optimist, A8 ar putea fi finalizată integral în 2030, iar A7 în 2026.⁶ O eventuală finanțare a unei autostrăzi care să lege Chișinăul de granița România - Republica Moldova poate fi evaluată de decidenții politici din cele două state.

⁵ 13 noiembrie 2021, Mold Street, disponibil la <https://www.mold-street.com/?go=news&n=13012>

⁶ Punctul nevralgic în conectarea rutieră rămâne lipsa conectării Republicii Moldova cu rețeaua europeană de autostrăzi. Autostrada A8, care va conecta Ungheni-Iași-Târgul Mureș, este încă la stadiul de elaborare a studiului de fezabilitate, mult întârziat și cu amânări succesive, cu ultimul termen estimat pentru tronsonul Târgul Neamț - Lețcani - Ungheni fiind mai 2022. Predarea studiului de fezabilitate pentru tronsonul de munte, Miercurea Nirajului - Leghin, este programată pentru Decembrie 2021. Într-un stadiu mai avansat este autostrada A7, Ploiești-Siret, unde primele loturi au fost licitate pentru execuție și au fost incluse în PNRR-ul românesc, ceea ce presupune finalizarea autostrăzii cel târziu în 2026. Acest tronson de autostradă nu ajunge însă la granița cu Republica Moldova și este nevoie de conexiuni suplimentare. Drumul expres Tișița - Albița care ar conecta A7 de frontiera România - Republica Moldova este abia la stadiul de studiu de fezabilitate cu termen de livrare octombrie 2022.

Obiective ce se pot obține mai rapid includ creșterea numărului de zboruri între București și Chișinău și conectarea Chișinăului cu alte orașe din România, inclusiv Cluj și Timișoara, sau reabilitarea punctelor de frontieră dintre cele două state. Recent, la Chișinău, s-a discutat pe agenda bilaterală și despre (1) cooperarea în proiectul de reabilitare a coridorului de cale ferată Iași - Chișinău – Odesa și (2) extinderea liniei de cale ferată cu ecartament larg până la stația Nicolina pentru circulația trenurilor pe cale largă pe direcția Ungheni - Cristești Jijia - Socola – Nicolina.

Sprijin în domeniul medical pentru limitarea pandemiei COVID-19

Republica Moldova s-a confruntat cu o penurie a vaccinurilor împotriva COVID-19, campania de vaccinare fiind inițiată târziu și doar după donații consistente oferite de România, țările Uniunii Europene, Statele Unite sau cele provenite prin platforma COVAX. În același timp, pandemia a subliniat din nou limitele tehnice, financiare și de resurse umane ale sistemului medical de la Chișinău, afectat de o migrație semnificativă a personalului medical către România și Uniunea Europeană și de lipsa echipamentelor esențiale (ventilatoare, paturi ATI, laboratoare pentru secvențierea genomului virusului COVID-19 pentru depistarea noilor variante). Această penurie s-a resimțit în special la nivel raional, unde spitalele din Republica Moldova au fost copleșite de magnitudinea pandemiei.

Este astfel necesară continuarea unui program de suport în domeniul medical, corelat cu nevoile Republicii Moldova, agreate la nivelul ministerelor de sănătate, institutelor de sănătate publică și consilierilor pe sănătate publică de la nivelul administrațiilor prezidențiale cu prioritate pe (1) programe de formare, schimb de experiență și stagiere remunerată pentru personalul medical, (2) programe de finanțare rambursabilă și nerambursabilă pentru achiziție de echipament medical, în special pentru unitățile medicale raionale, (3) continuarea programului de donare a vaccinurilor sau, în caz de disponibilitate și solicitări dinspre Chișinău, vânzarea acestuia și (4) suport tehnic pentru îmbunătățirea capacității laboratoarelor de la Chișinău pentru secvențierea genomului virusului COVID-19; 5) suport tehnic pentru consolidarea instituțională a Agenției Naționale pentru Sănătate Publică (ANSP) care se confruntă cu penurie de cadre medicale inclusiv a specialiștilor epidemiologici.

Investiții și sprijin pentru economia Republicii Moldova

Investițiile strategice ale companiilor românești în Republica Moldova, fie cele cu capital majoritar de stat, fie cele private, sunt modeste. S-a discutat intens la București despre participarea companiilor românești în domenii strategice din Republica Moldova (gaz, energie, telecomunicații), însă, în continuare Chișinăul, rămâne dependent de gazul rusesc și energia electrică provenită de la centrala electrică Cuciurgan din regiunea transnistreană. De pildă,

Detalii disponibile pe https://monitorizari.hotnews.ro/stiri-infrastructura_articole-24783451-autostrada-unirii-a8-targu-neamt-iasi-ungheni-frumos-letcani-proiectare-inceput.htm

România nu a reușit să devină investitor strategic, furnizor și distribuitor major pe piața energiei electrice din Republica Moldova prin achiziționarea companiilor energetice, de furnizare și de distribuție a energiei electrice *Gas Natural Fenosa Furnizare Energie* și *Red Union Fenosa*. Această realitate este în antiteză cu creșterea anuală a comerțului dintre cele două state, România fiind cel mai important partener comercial al Republicii Moldova, atât în ceea ce privește exportul de produse, cât și importul. Potrivit celor mai recente date, România este și primul partener comercial și investițional în Republica Moldova după numărul de firme cu capital mixt - 1.602.

Bucureștiul trebuie să-și asume un program de investiții în economia moldovenească, în special în sectoarele strategice, și să susțină companiile private prezente în România să-și extindă activitatea peste Prut. Acest lucru este posibil atât prin programe soft, ce presupun forumuri de investiții, grupuri bilaterale de discuții în format autorități centrale – autorități locale - mediul de afaceri, dar și prin dezvoltarea infrastructurii de legătură dintre cele două țări (rutier, feroviar, energetic) ce ar facilita acest transfer de activități. La rândul său, Chișinăul trebuie să asigure un cadru de reglementare stabil și predictibil și o justiție independentă.

Limitarea costurilor de roaming

Costurile de roaming între Republica Moldova și România, respectiv Uniunea Europeană, rămân ridicate. România nu poate în mod unilateral să elimine suprataxarea costurilor de roaming între cele două țări, însă poate (1) să susțină în mod activ, în negocierile de la nivel european, statele din Parteneriatul Estic și Republica Moldova în accelerarea procesului de eliminare a tarifelor de roaming cu Uniunea Europeană și (2) să încurajeze dialogul dintre operatorii de telecomunicații din cele două țări cu obiectivul principal de a reduce semnificativ taxele de roaming, un proces pe care l-a inițiat, dar care rămâne lent. O declarație politică privind eliminarea tarifelor de roaming a fost adoptată în noiembrie 2018, dar încă nu există un plan agreat sau o viziune comună privind pașii următori.

Suport pentru mass-media de la Chișinău. Consolidarea TVR Moldova

Chișinăul rămâne un poligon de testare pentru proiectarea influenței rusești în estul Europei, având în mass-media adevărate vehicule de promovare a narativelor rusești și antieuropene. Moldova nu are anticorpi pentru combaterea propagandei rusești, fiind una din țările cele mai expuse și vulnerabile în fața războiului informațional al Kremlinului. Cele mai multe televiziuni sunt dominate de conținutul în limba rusă, toate canalele importante rusești sunt retransmise în Republica Moldova în comparație cu cele românești care lipsesc aproape complet. Pandemia COVID-19 a arătat din nou că spațiul media din Republica Moldova este asaltat de propaganda pro-rusă.

La Chișinău, TVR Moldova rămâne un jucător minor în spațiul media, nu are acoperire națională, are o cotă de piață extrem de redusă și retransmite deseori emisiuni din România fără legătură cu Republica Moldova. Posturile românești retransmise la Chișinău sunt și ele puține. Cu toate acestea, România și-a propus ca obiectiv cheie să susțină conținutul media prin programele de asistență bilaterală.

Considerăm că este nevoie de o regândire a strategiei TVR Moldova și un program extins de suport pentru acesta pentru a contracara propaganda pro-rusă în Republica Moldova, cuplat cu dezvoltarea unor programe de suport pentru canalele TV, radio și mass-media de calitate din Republica Moldova. Acestea se confruntă deseori cu o finanțare redusă și nu au resursele necesare. Pachetul de suport pentru canalele media independente de la Chișinău trebuie corelat cu prioritățile celorlalți parteneri de dezvoltare ai Republicii Moldova căci, în comparație cu strategia României, inclusiv posturile TV de la Chișinău sunt finanțate parțial de către aceștia.

Și, nu în ultimul rând, Bucureștiul trebuie să faciliteze retransmiterea posturilor TV românești și sprijinirea unor acțiuni de promovare pentru mass-media din România la Chișinău.

Comunicare strategică pe tema reformelor și extinderea sprijinului pentru reforme în societatea civilă

Reformele proeuropene într-un stat cu deficit acut de democrație și în care influențele anti-occidentale și pro-rusești sunt foarte mari vor fi dificil de acceptat de administrațiile locale și sistemul public. Explicarea nevoii de reforme, comunicarea aliniată a politicienilor, mesaje clare, articulate și congruente în spațiul public sunt esențiale într-un efort de comunicare strategică de care actuala putere de la Chișinău va avea nevoie. Această realitate nu va fi ușor de gestionat de liderii unui partid relativ tânăr, care se vor lovi pentru prima dată de rezistența unui sistem public, vor avea de gestionat eșecuri, sincope și de acceptat critici publice și dezinformare la scurt timp după ce va fi preluat puterea. Comunicarea și explicarea reformelor pentru populație de către puterea de la Chișinău va trebui să fie sprijinită și prin efortul României de a se adresa, pe mai multe voci, populației, mass-media, ONG-urilor și să încurajeze reformiștii. Sprijinul României și al altor parteneri internaționali pentru societatea civilă și susținătorii reformelor din interiorul și din afara instituțiilor statului este extrem de important.

Sprijin transparent pentru societatea civilă de la Chișinău

România a dezvoltat numeroase instrumente de suport pentru Republica Moldova, ce au inclus ca potențiali beneficiari și organizațiile nonguvernamentale, însă lipsește un fond dedicat acestora. Este necesar un program de suport dedicat consolidării societății civile de la Chișinău, structurat pe prioritățile de reformă ce vor fi asumate de către Republica Moldova în relația cu Uniunea Europeană și România, și care poate ajuta inclusiv ca program de asistență tehnică. Programul trebuie gestionat transparent, corelat cu programele de finanțare ale celorlalți parteneri de dezvoltare, și poate fi gândit pe modelul granturilor norvegiene în România.

Cum poate România susține Republica Moldova la Bruxelles

Relația dintre Uniunea Europeană și Republica Moldova a fost una mai degrabă rece în ultimii ani, cu programe de finanțare suspendate din cauza lipsei reformelor asumate, anularea alegerilor locale de la Chișinău și temerile că programele de finanțare sunt folosite pentru a alimenta schemele de corupție. Odată cu alegerea Maiei Sandu în funcția de președinte a urmat o „dezghețare” a relațiilor, inclusiv un pachet masiv de sprijin pentru Republica Moldova în

valoarea de 600 milioane EUR, prima țară din afara UE căreia i se oferă un asemenea program. Alegerea unui parlament reformat va da un nou impuls suportului financiar pentru Chișinău, iar formatul Parteneriatului Estic poate reprezenta cadrul formal de creștere a asistenței pentru Republica Moldova.

Summitul Parteneriatului Estic din decembrie 2021, după doi ani de amânări determinate de pandemia COVID-19, a însemnat un moment oportun pentru corelarea nevoilor de finanțare și reforme ale Republicii Moldova cu noile direcții propuse de Uniunea Europeană.

România trebuie să-și coreleze programele de finanțare și de suport pentru reforme cu prioritățile deja prezentate de Uniunea Europeană. România poate oferi inclusiv un program de asistență tehnică Chișinăului pentru programele de finanțare, pe modelul Programelor Operaționale și Programului Național de Redresare și Reziliență.

Din păcate, România are o prezență tot mai redusă la nivel de experți și expertiză în proiectele de asistență tehnică desfășurate în Republica Moldova de către Uniunea Europeană, dar și în proiectele de *twining*. Lipsa României și experților români din proiectele tehnice de la Chișinău este în antiteză cu mesajul promovat de București. Proiectele de asistență tehnică pot fi promovate inclusiv bilateral pentru a susține expertiza moldovenească în accesarea programelor de finanțare europene.

De asemenea, noul context politic de la Chișinău este o ocazie bună ca Bucureștiul să inițieze reluarea reuniunilor Grupului pentru Acțiunea Europeană a Republicii Moldova (GAERM) lansat, în 2010, la inițiativa României și Franței, pentru promovarea intereselor și vizibilității Republicii Moldova pe agenda europeană. GAERM s-a afirmat anterior ca o platformă excelentă pentru discutarea și coordonarea la nivelul statelor membre UE a celor mai bune modalități de susținere în plan politic și sectorial a Republicii Moldova în ceea ce privește procesul de reforme și promovarea agendei sale europene.

Autori:

Victor Chirilă a fost director executiv al Asociației pentru Politică Externă (APE) și a devenit, în decembrie 2021, Ambasador al Republicii Moldova în România. Deține un master în politici publice europene acordat de Universitatea Edinburgh, Marea Britanie. Între 1996 și 2006, a activat în cadrul Ministerului Afacerilor Externe și Integrării Europene al Republicii Moldova. În această perioadă, a ocupat diferite funcții, inclusiv director adjunct al Departamentului de integrare europeană, șef de cabinet al ministrului de externe, consilier politic la Ambasada Moldovei în Statele Unite al Americii, director adjunct al Departamentului Europa și America de Nord și al Departamentului Internațional Departamentul Relații Economice. A scris numeroase analize, comentarii și studii privind integrarea europeană, politica externă a Republicii Moldova, relațiile internaționale și soluționarea transnistreană, care pot fi găsite pe site-ul web al Asociației pentru politica externă - www.ape.md.

Bianca Toma Bianca Toma este director de programe al think tank-ului Centrului Român de Politici Europene, cu expertiză în good governance, politici europene, justiție și anticorupție. Este autorul Index-ului Sustenabilității Direcției Naționale Anticorupție, a coordonat proiecte în România, Republica Moldova și Balcanii de Vest. A lucrat ca jurnalist pentru presa mainstream din România, a fost redactor șef adjunct al ziarului *Adevărul* și corespondent permanent la Bruxelles al acestei publicații. A fost buriser al Open Society Foundation în 2013 când s-a alăturat echipei CRPE.

Alexandru Damian este cercetător în cadrul Centrului Român de Politici Europene. Lucrează de peste 7 ani în proiecte privind buna guvernare, activism civic și de promovare a transparenței autorităților publice în România și Republica Moldova. Este interesat de parcursul european al Republicii Moldova și țărilor din Parteneriatul Estic, scriind deseori pe aceste subiecte. Alexandru este licențiat în Științe Politice, Universitatea din București, și a finalizat un program de Masterat în Studii Europene în cadrul Universității Libere din Bruxelles.

Acest raport este parte a proiectului „**Contribuția societății civile la dezvoltarea Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova pentru integrarea europeană a Republicii Moldova**” este implementat de Centrul Român de Politici Europene (CRPE) și Asociația pentru Politică Externă (APE) și este finanțat de către Black Sea Trust for Regional Cooperation al German Marshall Fund. Acest raport este o variantă consolidată și extinsă a policy brief-ului [Cum poate susține Bucureștiul agenda pro-europeană și reformatoare în Republica Moldova](#) publicat de CRPE și APE pe 23 iulie 2021 ca reacție rapidă la evoluțiile politice din Republica Moldova. Versiunea adăugită include evaluarea Parteneriatului Strategic România – Republica Moldova realizată pe baza unei cercetări calitative – un chestionar căruia i-au răspuns un număr de 21 de experți și decidenți publici din ambele țări - și a unui număr de 9 interviuri structurate cu oficiali de rang înalt, foști sau actuali membri ai guvernelor celor două țări, experți, activitate derulată de CRPE și APE în perioada martie - septembrie 2021.

Raportul de față conține direcțiile de acțiune imediată pe care cele două părți ar trebui să se angajeze și care sunt strâns legate de obiectivele majore ale Parteneriatului Strategic România - Republica Moldova. Prezentul raport este completat de o extinsă analiză a acestui parteneriat și de provocările la care el ar trebui să răspundă în viitor.

Opiniile exprimate în acest material reflectă viziunea autorilor și nu în mod necesar și viziunea Black Sea Trust sau partenerilor săi.